

Stange måtte være uskyldig, at han efter den gamle fogeds død gjorde sit for at rense dennes eftermæle. Han var i den forbindelse villig til at gå længere end, hvad der afspejlede sig i dommen. Konflikten handlede om forholdet mellem fogeden og hans brodersøn, skipperen. Han havde spredt et vanrygte. Han var i øvrigt ifølge præsten en uforligelig person.

Bøndernes vidneudsagn om Hans Stange – rygtet

Langt de fleste af de bønder fra Hasselø, som ridefogeden havde stævnet til herredstinget, kunne kun udtale sig om Hans Stanges rygte. Dette rygte var ridefogeden da også meget interesseret i. Så interesseret, at han i tilgift spurgte de vidner, der kunne berette om konkrete anklager, om fogedens rygte. Som nævnt var der da også tale om, at rygtet havde karakter af en udtalelse om Hans Stanges ry eller ære på Hasselø, og ridefogedens fremgangsmåde kunne tyde på, at han ikke var så sikker på, hvor mange der bakkede op om de onde rygter.

I dette afsnit er det udbredelsen af rygtet og bøndernes eventuelle forskelligartede positioner, der er i fokus. Til slut i afsnittet vil jeg komme ind på, hvorvidt der kunne ligge andre motiver bag rygte-spredningen end en reel tro på, at fogeden kunne trolddom.

Bortset fra gårdmanden Jeppe Clausen var det kun Hans Stanges søskendebørn, der havde konkrete anklager mod Hans Stange. Det kunne tyde på, at rygtets arnested var blandt hans slægtninge. Det er ikke overraskende, hvis slægten var central i sammenhæng med en persons ry. Som vist i afsnittet om samfundet på Hasselø, var slægtsforhold en af de vigtigste forudsætninger for at etablere sig og lykkes som fæstebonde på Hasselø. Søskende var afhængige af hinanden, og i denne relation må kimen til misundelse og mistænksomhed have haft gode kår. Samtidig var de af de selv samme grunde så tæt på hinanden, at fællerne må have tillagt det stor vægt, hvad slægtninge mente om hinanden.

Det kunne være interessant at vide, om Hans Stanges søskende, Peder og Sisse, som for længst var døde i 1692, havde været med til at udbrede rygterne. De levede i hvert fald begge op gennem

1670'erne, hvor Hans Stange skulle have forbandet Hans Boesen, og hvor han allerede havde et ondt rygte ifølge de mange vidner.¹⁸⁷ Man må derfor formode, at de i hvert fald kendte til rygterne. Uanset hvad, så var det deres børn, som kunne fortælle om konkrete hændelser, hvor fogedens trolddom, havde vist sig.

Hvad angår den videre udbredelse af rygtet, er det spørgsmålet, hvordan man skal forholde sig til modsætningen mellem bøndernes vidneudsagn om, at Hans Stange havde et ondt rygte gennem årtier, og præstens udlægning, hvorefter Hans Stange først skulle være blevet udråbt som troldmand efter episoden med langhalmen, det vil sige langt senere.

Jens Chr. V. Johansen påpeger, at rygterne i de mange sager, han har undersøgt, forbavsende ofte var resultatet af en konkret begivenhed, som kunne ligge langt tilbage i tid. En eller anden konflikt, hvor der typisk faldt trusler, som efterfølgende gik i opfyldelse, skabte mistanken, og denne mistanke kom til at stigmatisere personen.¹⁸⁸ Det vil sige, at han mener, at der var sammenfald mellem tidspunktet, hvor en persons trolddom gik i "opfyldelse", og tidspunktet, hvor rygterne blev udbredt. Altså præcis som i præstens udlægning. Samtidig fandt han dog flere eksempler på, at en troldkvinde på den ene side havde haft et ondt rygte i flere årtier, men at de konkrete anklager kun strakte sig over en kortere periode.¹⁸⁹ Denne sidstnævnte karakteristik af anklager og rygte passer godt med bøndernes udlægning af rygtet. Også i fogedens tilfælde mente man, at han havde haft et dårligt rygte i 30 år eller altid, men det tidligste tidspunkt, hvor hans trolddom var gået i opfyldelse, lå kun 13 år tilbage.

Endvidere påpeger Jens Chr. V. Johansen, at vidneudsagnenes tidsfæstelser er troværdige, fordi de var relative forstået på den måde, at man sagde, at en episode lå fem år efter en anden og to år før en

¹⁸⁷ Deres navne fremgår af fæsteregistret 1/5 1668-1/5 1669, hvor Hans Stanges brodersøn, Rasmus Stange, overtog sin fader Peder Olsen Stanges gård. Peder Stange står i øvrigt opført som indsidder hos sønnen Rasmus Stange 10 år senere i et mandtal til kop og kvægskatten i 1678. I mandtallet til folkeskatten for 1672 og 1674 står der Sisse Olsdatter og Sisse Hares ud for gård nr. 7, som Hans Stanges søstersøn, Jens Hare, havde fæstet jævnfør fæsteregistret 1/5 1669-1/5 1670 (Bilag G: Fæsteregistret og bilag J: Skattemandtal).

¹⁸⁸ Jens Chr. V. Johansen nævner dog, at i enkelte processer var det dømte troldfolks udlæggelse, altså angivelse, af en person, som skabte stigmatiseringen. Sådanne tilfælde placerer han dog sammen med de tilfælde, hvor rygtet byggede på konkrete episoder, som den anklagedes fæller kunne bevidne. Det ville være mere hensigtsmæssigt at placere en anklage, som kun byggede på en udlæggelse, i en kategori for sig, idet det ligner en vilkårlig anklage, når personen ikke i forvejen havde et dårligt rygte. Derudover nævner han enkelte eksempler på, at vidnerne kunne bevidne, at en anklaget havde et godt (ærligt) rygte, hvilket også tyder på en vis vilkårlighed! Eksemplerne er dog få og rokker ikke ved hans overordnede iagttagelse af, at de anklagede i forvejen var berygtede (Jens Chr. V. Johansen: *Da Djævelen var ude... Trolddom i det 17. århundredes Danmark*. Odense 1991 pp. 47-51 & 15-19).

¹⁸⁹ *Da Djævelen var ude... Trolddom i det 17. århundredes Danmark* pp. 51-54.

tredje osv. Det bestyrker ham i sin opfattelse af, at vidnerne vitterligt havde haft en mistanke på de pågældende tidspunkter, da de ellers ikke ville vælge den form for tidsfæstelse.¹⁹⁰ Hvis man skal følge denne tankegang, må man omvendt sige, at udsagn om, hvor mange år en anklaget havde været berygtet, er mindre troværdige, da de ikke involverede relative tidsfæstelser. Jens Chr. V. Johansen har dog desværre ikke taget den problematik op. På den baggrund må man stille sig mere skeptisk an over for påstanden om, at Hans Stange skulle have været berygtet som troldmand i 30 år eller altid.

Når først mistanken var blevet bestyrket ved en markant begivenhed, hvor en lovet ulykke indtraf, kan man umiddelbart dårligt forestille sig, at nogen længere mente, at den mistænkte troldmand eller troldkvinde tidligere havde haft et godt rygte. Det er der dog faktisk noget, der tyder på, at vidnerne på Hasselø mente.

Blandt udsagnene om rygtet var nogle bemærkninger om, at fogeden havde været berygtet i 30 år. De 30 år passer ikke med skipperens tidsangivelse, hvor barselsgildet skulle ligge 23 år tilbage i tiden. Da der er al mulig grund til at tro, at en typisk bonde kunne lægge tal sammen, det havde han jo brug for ganske ofte, så skal det nok ikke ses som en fejlbedømmelse af tidspunktet for barselsgildet 23 år tidligere. Til gengæld kan man i forlængelse af Jens Chr. V. Johansens overvejelser om tidsfæstelse sige, at det vidner om en tidsfæstelse, der havde fundet sted med udgangspunkt i det tidspunkt, hvor retssagen fandt sted, det vil sige i 1692. To forskellige vidner brugte denne tidsfæstelse, nemlig Hans Slagter og Hans Mikkelsen.¹⁹¹

To vidner havde altså fundet det meningsfyldt at overveje, hvor mange år Hans Stange havde været berygtet, og de havde formodentlig talt sammen om dette spørgsmål eller i hvert fald lagt deres vidneudsagn i forlængelse af hinanden på dette punkt. Dermed sagde disse vidner implicit, at Hans Stange ikke altid havde været berygtet, idet han jo havde været gårdmand på Hasselø siden 1640'erne, altså i omkring 50 år i 1692. Man kunne naturligvis se udsagnene som en form for sammensværgelse med det formål at føre et nyere rygte tilbage i tid, men det forekommer ikke sandsynligt. Dette vil jeg vende tilbage til nedenfor.

¹⁹⁰ Op. cit. pp. 53-54

¹⁹¹ Se gengivelsen af Hans Slagters og Hans Mikkelsens vidneudsagn nedenfor.

30 år er en så lang tidshorisont, at det så at sige udgjorde mands minde, hvorved man kan sige, at de andres udsagn om, at rygтет altid havde været dér, kunne dække over noget af det samme som de 30 år. Det var med andre ord meningsfyldt for datidens bønder at betragte en mistænkt som en person, der en gang havde været en almindelig, uberygtet bonde.

Hans Slagter og Hans Mikkelsen var henholdsvis 47 og 35 år i 1692,¹⁹² så udsagnene afspejler i hvert fald ikke, at de selv huskede længere tilbage end 30 år. Interessant nok tidsfæstede de hans dårlige rygte til det tidspunkt, hvor han sammen med den anden gårdmand begyndte at drive øde jord inde i Væggerløse. Dette sammenfald vender jeg tilbage til i næste afsnit, da det ikke er det eneste sammenfald mellem troldomsrygtet og Hans Stanges engagement inde på Falster.

Jeg tolker den tilsyneladende modstrid mellem bøndernes og præstens udlægning som et vidnesbyrd om forskellige faser i rygtedannelsen. Det er sandsynligt, at rygтет havde været der i mange år, men at det først var efter, at Hans Stanges forbandelse af Hans Boesen var gået i opfyldelse, at bønderne i al almindelighed blev overbeviste om, at der måtte være noget om snakken. Måske var det oven i købet sådan, at Hans Stange ikke selv var bekendt med rygtedannelsen om ham, førend episoden med langhalmen, men det kan man kun gisne om.

Det næste forhold, der skal overvejes, er modtagelsen af rygтет blandt bønderne og eventuelle andre forskelle mellem bøndernes vidneudsagn. Da man forud for domsafsigelsen den 2. marts 1693 skulle opsummere det første retsmøde, hvor vidneudsagnene faldt, skrev man således om de mange bønder, der kun havde hørt rygter:

*"Samt de andre Hasselø mænd vidne og udsiger, at de så længe de kan mindes haver det hørt af andre, at Hans Stange var en troldmand, mens ikke over hannem beviser at have gjort nogen troldomsstykker, eller noget tilføjet og skadet"*¹⁹³

Opsummeringen er imidlertid ikke en loyal gengivelse af, hvad bønderne rent faktisk sagde. De enkelte udsagn i tingbogen fra det første retsmøde den 8. december 1692 var ret forskelligartede. Selvom tingskriveren flere gange skrev, at et eller andet vidne sagde det samme som den forrige eller de andre vidner, så fandt skriveren det alligevel umagen værd af og til at skrive nogle vidneud-

¹⁹² Bilag H: Fæsternes herkomst og alder 1692.

¹⁹³ Falsters Sønder herreds tingbog den 2. marts 1693 (Bilag A: Trolddomssagen mod Hans Stange).

sagn ind i tingbogen særskilt, mens andre udsagn, som kom midt imellem disse udsagn, blot blev betegnet som lig de andre. De udsagn, skriveren fremhævede, lød:

Jørgen Korte: *"at han, havde altid hørt som en snak, at Hans Stange var berygtet for en troldmand."*

Hans Mikkelsen: *"at Hans Stange så længe han kunne mindes og udi 30 år haver været berygtet for en troldmand"*

Niels Kaare: *"betro at have kun været noget ved gård, dog født på landet, at have altid hørt et ondt rygte, som vidne om Hans Stange."*

Mikkel Folmer: *"så længe han kan huske, at Hans Stange har været berygtet for trolddom, mens om han kunne det, må Gud og godtfolk vide"*

Niels Laursen: *"at han haver altid hørt, at Hans Stange har været berygtet for en troldmand."*

Morten Pedersen: *"at han haver hørt af andre, at Hans Stange har været berygtet for en troldmand."*¹⁹⁴

I næsten alle tilfældene kan man se, at der var en tilføjelse til vidneudsagnet, som berettigede, at vidneudsagnet blev indført selvstændigt. Det kunne enten være en oplysning om vidnets evne til at bedømme Hans Stanges rygte eller en tilføjelse, som angav noget om vidnets egen opfattelse. Begge dele siger noget om såvel opfattelserne af rygtet som bønderne på øen.

Selvom udsagnene vitterligt var ret ens i den forstand, at vidnerne bekræftede, at Hans Stange havde et ondt rygte, så turde to bønder udtale deres skepsis med hensyn til, om rygtet var berettiget.

Gårdmanden Mikkel Folmer lod det være op til Gud og *godtfolk* at dømme, om rygtet talte sandt, og gårdmanden Jørgen Korte mente, at det var en *snak*. Snak var et nedsættende udtryk for sladder, som man anså for at være noget vrøvl. F.eks. mente Højesteretsdommer Caspar Bartholin, der skulle udtale sig om de andre trolddomssager, at:

¹⁹⁴ Falsters Sønder herreds tingbog den 8. december 1692 (Bilag A: Trolddomssagen mod Hans Stange).

*"Om dansen og trommeslageren, og katten er ikkun en gammel snak"*¹⁹⁵

Her sigtede han til bekendelserne om djævlepagt og heksesabbat, som han ikke troede på. De to gårdmænd turde nok udtale deres skepsis, men de tog ikke skridtet fuldt ud ved at sige, at Hans Stange havde et ærligt rygte. De to bønders enegang er så meget mere interessant, fordi de var blandt de mere velstillede gårdmænd.

Mikkel Folmer var den eneste, der i 1685 blev erklæret "ved magt" ved den kongelige kommissions syn foruden Hans Stange, og Jørgen Korte var sammen med Hans Stange og skipper Hans Boesens broder de eneste, der var "ved magt" et års tid efter retssagen, da amtstuen skulle gøre op, hvilke bønder der var i stand til at afdrage på restancer af landgilden.¹⁹⁶ Der er med andre ord tegn på, at der var skeptikere blandt øens bønder, og at denne skepsis lå hos de bedst stillede gårdmænd. Rygtedannelsen skal dog ikke ses som et udtryk for et modsætningsforhold mellem velstillede og dårligt stillede. Blandt rygtemagerne indtog den velstillede skipper Hans Boesen den mest fremtrædende rolle.

Den velstillede gårdmand Jørgen Korte var samtidig gift med enken efter den gårdmand og møller, som sammen med Hans Stange havde drevet øde jord inde i Væggerløse, og Mikkel Folmer, den anden velstillede gårdmand, der var skeptisk indstillet over for rygterne, var gift med en datter af mølleren. Der var derfor visse bånd mellem Hans Stange og de to bønder, der udtalte en skepsis ud over, at de havde det tilfælles, at de var velstillede gårdmænd. En anden af møllerens døtre var således gift med den forarmede gårdmand Hans Mikkelsen, der var en af de to bønder, som mente, Hans Stange havde været berygtet i 30 år.¹⁹⁷

At der faktisk var skeptikere på Hasselø, selv efter Hans Stange skulle være udråbt som troldmand, bestyrker opfattelsen af, at rygterne om Hans Stanges trolddom ikke kan ses som et udtryk for en total udstødelse af ham gennem årtier. Tværtimod har rygtet været en størrelse, som enkelte åbenbart kunne tage afstand fra, eller lade være at blande sig i.

¹⁹⁵ Dommer C. Bartholins votering den 20/3 1693 i Højesterets behandling af sagen mod Anne Palles (J. C. Jakobsen: *Den sidste Hexebraending i Danmark 1693*. København 1971 p. 90)

¹⁹⁶ Bilag I: Syn.

¹⁹⁷ Skifte 22/7 1698 efter Maren Bendixdatter (Bilag D: Skifter).

En mulig forklaring på, hvorfor de to velstillede gårdmænd ikke kunne vinde nogen tilhængere til deres synspunkt, er, at de velstillede gårdmænd ikke var garant for mere fattige slægtninge på de dårligere gårde på øen. I baggrundsafsnittet var jeg inde på, hvordan krongodset i stigende grad blev garanten for forarmede bønder på bekostning af slægtninge, efter krisen for alvor slog igennem fra 1680'erne og frem. Skipperen, som kom i kontakt med købmænd og varer fra fremmede byer, var måske i den henseende mere centralt placeret blandt bønderne på Hasselø end de bedrestillede gårdmænd.

En anden forskel mellem vidneudsagnene vedrører vidnets ret til overhovedet at udtale sig om rygter på Hasselø. Der er nemlig en interessant nuanceforskel i udsagnene, som de blev gengivet i tingbogen. Der var nogle, som slet og ret slog fast, at han *var* berygtet, mens andre kun havde *hørt*, at han var berygtet.

Hans Boesen, Jens Hare og Jeppe Clausen, der havde konkrete beskyldninger mod Hans Stange, sagde naturligt nok ret enslydende, at han *var* berygtet, og altid eller i lang tid havde været berygtet. Det samme gjorde gårdmændene Mikkell Folmer og Hans Mikkelsen. De to sidstnævnte var, ligesom Hans Stanges søskendebørn og Jeppe Clausen, med sikkerhed født på Hasselø.

Derimod har jeg ikke kunnet finde antydninger i materialet af, at gårdmændene Jørgen Korte og Morten Pedersen, der bare havde *hørt* om rygten, havde slægtninge på øen eller stammede fra øen. Det samme gælder gårdmanden Peder Krøl, der vidnede som den allerførste. Han havde også bare *hørt* rygten.¹⁹⁸

Som det kan ses, omfatter personerne, der var kategoriske, både Mikkell Folmer, som var skeptisk overfor rygten og de bønder, der havde konkrete anklager mod Hans Stange. Der var altså ikke tale om en skillelinje, der angik vidnets opfattelse af sagen.

Gårdmanden Hans Slagter, der holdt det famøse barsel, hvor Hans Stanges trussel mod Hans Boesen fremkom, kunne godt nok bevidne ordvekslingen, men også han havde kun hørt et rygte. Hans Slagter var søn af den forrige foged Peder Slagter, der var kommet til øen fra slottet i Nykøbing i

¹⁹⁸ Bilag H: Fæsternes herkomst og alder i 1692

1652. Det vil sige, at han kom udefra.¹⁹⁹ På den baggrund kunne det se ud til, at der var en vis sammenhæng mellem bøndernes tilknytning til øen og deres formuleringer ved tinget.

Nu kunne man indvende, at det er meget naturligt, da der var tale om en persons generelle ry eller omdømme. Da måtte en tilflytter holde sig lidt tilbage. Men Hans Slagter, Peder Krøl og Morten Pedersen havde alle fæstet en gård allerede i starten eller midten af 1660'erne.²⁰⁰ De havde dermed bedre forudsætninger for at udtale sig end de unge, der var født på øen.

Jeg mener derfor, at forskellen i udsagnene afspejler dybereliggende forskelle mellem tilflyttere og hjemmefødninge på Hasselø. Herkomst spillede jo en stor rolle for adgangen til at blive fæster, og øsamfundet var på mange måder isoleret. Det er derfor tænkeligt, at tilflyttere accepterede, at de ikke var berettiget til at udtale sig så kategorisk om personers ry som dem, der var født på øen. Havde der været tale om, at Hans Stanges slægtninge, og kun dem, udtalte sig kategorisk, kunne denne skillelinje hænge sammen med specifikke forhold, som bundede i den konkrete sag, men det var der ikke tale om. Skillelinjen må derfor hænge sammen med mere generelle forhold.

Et sigende udtryk for enkeltvidners tilbageholdenheden med at sige noget kategorisk finder man i tilfældet Hans Slagter. Selvom han var villig til at bevidne ordvekslingen til hans barselskilde, så skulle han ikke have sagt noget om rygternes indhold:

*"Hans Slagter blev tilspurgt: Om hannem det var bevidst, hvis som foregik på hans barsel imellem Hans Stange og Hans Boesen? Hvortil han svarede: At det forholdt sig således, som for skrevet står i alle måder, og i det øvrige mesten ved 30 år haver hørt et ondt rygte om Hans Stange, mens vil ikke sige hvor udi det onde består, enten det var trolddom eller papisteri."*²⁰¹

Hans Stange havde et ondt rygte, det havde han hørt, men han skulle ikke være den, der fastlagde, hvad rygтет præcist handlede om.²⁰²

¹⁹⁹ Ibid.

²⁰⁰ Ibid.

²⁰¹ Falsters Sønder herreds tingbog den 8. december 1692. Se bilag A: Trolddomssagen mod Hans Stange

²⁰² Når Hans Slagter blandede papisme ind i vidneudsagnet, et udtryk for katolsk tro og skik, som blandt andet anvendes i *Danske Lov*, så skal det nok ses som en refleksion af ridefogedens spørgsmål. Ridefogeden har formodentlig spurgt Hans Slagter, om Hans Stanges ondt rygte var om papisme eller trolddom. De kloge folks kunnen, det vil sige helbredende magi og besværgelser for at holde fanden væk, forbandt man nemlig med den katolske tid, hvor blandt andre præsterne stod for djævlbesværgelser (V. A. Secher: *Kong Christian den Femtis Danske Lov*. København 1891 p. 857

Husmanden Niels Laursen og gårdmanden Niels Kaare, der også kun havde hørt om rygтет, var dog ikke tilflyttere. De var sønner af gårdmænd på øen.²⁰³ Til gengæld var de først meget sent trådt ind i bøndernes rækker på Hasselø. Niels Laursen var først få år tidligere kommet tilbage til Hasselø fra en anden landsby i nabosognet.²⁰⁴ Niels Kaare havde ifølge fæsteprotokollen fæstet sine forældres gård allerede 10 år før retssagen mod fogeden. Imidlertid var det stadig hans moder, der blev nævnt som bestyrer af gården fem år efter sønnens fæste, da præsten skulle indberette til ridefogeden, at et par besovne, det vil sige gravide, kvinder havde barslet i denne gård. Sønnen var da også først blevet trolovet i februar måned samme år, som retssagen var i december.²⁰⁵ Set på den baggrund giver hans indvending om, at han kun havde været kort tid ved sin gård, mening. Ingen af disse to havde dermed været husbond i en gård eller i et hus igennem længere tid, og det var åbenbart også nødvendigt for at kunne udtale sig mere kategorisk om Hans Stange.

Vidneudsagnene viser dermed også noget om, hvilke bønder der kunne udtale sig med vægt om forhold blandt bønderne. Det var fæstere, som havde været længe i deres gård eller hus, og var man tilflytter, holdt man sig lidt tilbage; selv årtier efter at være blevet fæster på Hasselø.

Afslutningsvis i dette afsnit er der grund til at overveje, om rygterne i et eller andet omfang afspejlede uvedkommende motiver, som ikke bundede i en overbevisning om, at Hans Stange kunne trolddom. Der var jo ikke tale om en anklage mod hvem som helst, men mod øens foged. Vi har set, at der var enkelte skeptikere, og der tillige var en præst, som pegede på Hans Boesen som en skammelig rygtemager. Endelig er der tegn på, at såvel ridefogeden som herredsfogeden var skeptiske overfor, om sagen handlede om trolddom eller om landsbyspændinger.

Imidlertid er det så heldigt, at der er mulighed for at vurdere, hvordan skipperfamilien så på den trolddom, de var blevet udsat for, allerede inden sagen mod fogeden blev rejst. Som nævnt var det husmanden og skipperen Hans Boesens søn, Ole, der blev den direkte anledning til, at sagerne mod troldkvinderne og dermed sagen mod fogeden blev anlagt. Da giftmordet på hans kone blev opdaget, kom det tillige frem, at en klog kone havde stået ham og hans elskerinde bi med råd og dåd.

(1. artikel) og Gustav Henningsen: "Trolddom og hemmelige kunster" i *Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede*. Redaktion Axel Steensberg. København 1969 p. 187).

²⁰³ Bilag H: Fæsternes herkomst og alder i 1692.

²⁰⁴ Se optegnelser om ham i forbindelse med gældssager i 1689 i tingbogen (Bilag B: Gældssager).

²⁰⁵ Se fæsteregistret den 18/5 1683 samt indberetninger om lejermål 27/9 1686 og 2/1 1687 tillige med kirkebogen den 19/2 1692 (Bilag G: Fæsteregistret og bilag H: Fæsternes herkomst og alder 1692).

Under retssagen mod Ole Boesen den 27. august 1692 blev han spurgt af anklageren, hvorfor han havde opsøgt den kloge kone. Da svarede han, at det var fordi, hun tidligere havde berettet noget for ham:

”og haver hun end ydermere beret for hannem og der han beklagede, at til hans fader var ind børen udi tvende langhalms kærve et æg, da svarede hun dertil, at der var vel på Gedser nogle til 30 trolldhekse og navngav hvor mange der var i Gedesby alene, hvilket tal han havde glemmt, hun sagde og, at her i byen var af to eller tre trolldhekse, mens hun navngav ingen for hannem”²⁰⁶

Denne samtale havde fundet sted ganske kort tid før giftmordet i sommeren 1692.²⁰⁷ Den omtalte episode er tydeligvis den samme historie, som den faderen selv kom med og beskyldte fogeden for nogle måneder senere. Når han havde talt med den kloge kone om denne trolddom, må det hænge sammen med, at han og formodentlig også faderen var overbevist om, at de var blevet udsat for trolddom. Det virker dog mærkværdigt, at Ole Boesen skulle have fundet anledning til at spørge en klog kone til råds om en trolddom, der lå flere år tilbage, og som havde ført til, at Hans Stange var blevet udråbt som troldmand af størsteparten af sine fæller. Det er da heller ikke sandsynligt, at samtaleindholdet blev gengivet korrekt. Den kloge kones bemærkning om, at der var 30 hekse, som kunne stå bag trolddommen, var et noget svævende svar. Normalt vidste den kloge kone ellers nok, hvem der stod bag den trolddom, hun skulle kurere. Få dage efter sagen mod Ole Boesen kunne hun således fortælle om de cirka 100 bønder, hun havde kureret for trolddom.

I august måned var Hans Stange da heller ikke udlagt eller anklaget endnu. Mens det var helt ufarligt at sige, at faderen var forgjort – trolddom var jo en realitet i samtiden – ville det til gengæld være vanskeligt for Ole at udtale sig på tinge om, at fogeden havde forrettet denne trolddom mod hans fader uden samtidig at sætte faderen i en prekær situation. Faderen ville komme til at fremstå som det, han faktisk var, en rygtespreder. Jens Chr. V. Johansen påpeger således det paradoks, at nok kunne landsbyfællerne skabe rygter om en mistænkt troldkvinde, men de behøvede ofte anledningen i form af en anden troldkvindes udlæggelse af den mistænkte, før de anlagde sag ved tinget, selvom denne troldkvinde formodentlig udlagde den mistænkte netop på baggrund af de selv sam-

²⁰⁶ Nykøbing bytings justitsprotokol den 29. august 1692.

²⁰⁷ Af retssagen ved bytinget fremgår det, at Ole Boesen kendte Karen Lommelevs, fordi hun allerede havde bistået hans elskerinde. Elskerinden, Ingeborg Osvalds, sagde samme dag, at hun kun havde kendt Karen Lommelevs i et års tid (*Trolddom og hemmelige kunster* p. 181).

me rygter.²⁰⁸ På lignende vis virker det sandsynligt, at selvom flere af Hasseløs bønder var overbevist om Hans Stanges skyld, så turde de ikke selv starte en sag mod ham, i særdeleshed ikke, når det var fogeden, som var under mistanke.

Det kunne være, at Ole Boesen havde talt med den kloge kone for at høre, hvad man kunne gøre ved faderens trolddom. Det var heller ikke ufarligt at gengive, da det også var strafbart at benytte kloge koner, som flere bønder skulle erfare samme år. Der er dog ikke noget, der tyder på, at Hans Boesen nåede at finde ud af, at Ole Boesen kendte en klog kone, for så havde han næppe taget svi-gerdatteren med ind til købstaden og dermed afsløret sin søns gerninger.

Hvad samtalen præcis handlede om, kan således næppe nogensinde opklares fuldt ud. Imidlertid vidner den om en reel frygt hos skipperfamilien for den trolddom, de mente at have iagttaget. Det er dog ikke nødvendigvis det samme, som at de var overbevist om, at fogeden havde forrettet den ved egen kraft, det kunne være, at han havde fået en troldkvinde til at udføre det. Da man imidlertid kan fastslå, at de to ellers skeptiske bønder bekræftede, at Hans Stange var berygtet for at kunne trolddom, og at han havde været berygtet i årtier, mener jeg dog, at man kan se bort fra den mulighed, at Hans Boesen reelt mistænkte en anden for at stå bag trolddommen. Som nævnt tillagde sognepræsten da heller ikke Hans Boesen noget motiv for at starte vanrygtet om fogeden.

Opsamling

De mange vidneudsagn om Hans Stanges rygte kan bruges til at rekonstruere nogle dele af den rygtedannelse, som var blevet Hans Stange til del, og til at belyse de enkelte bønders position i forhold til hinanden. Det ser ud til, at Hans Stanges egne slægtninge, måske også hans søskende, var arnestedet for hans onde rygte. Det ser også ud til, at dette rygte ikke havde fulgt ham hele livet, men var kommet til, da han midt i sit liv sadlede om og begyndte at engagere sig aktivt blandt andet ved at drive øde jord og siden bygge en øde gård op inde på Falster.

At forholdet mellem Hasselø og omverdenen var vigtigt, afspejlede sig i vidneudsagnene. Bønder, som var flyttet til Hasselø helt tilbage til omkring det tidspunkt, hvor Hans Stanges rygte skulle være startet, holdt sig tilbage for at udtale sig mere konsekvent, om Hans Stange havde et ondt rygte eller ej. Selvom mange formodentlig havde hørt om hans onde rygte i årtier, så spillede det en vigtig

²⁰⁸ *Da Djævelen var ude... Trolddom i det 17. århundredes Danmark* p. 51.

rolle for rygtets udvikling, at hans forbandelse af Hans Boesen gik i opfyldelse. Derved fik den velstillede skipper og husmand stor betydning for sin farbrors skæbne, men der er ikke nogen tegn på, at Hans Boesen havde nogle skjulte motiver. Han og de andre bønder var overbevist om, at farbroderen havde forgjort ham.

Selvom rygterne var eskaleret gennem den sidste årrække frem til retssagen begyndte, var der stadig enkelte gårdmænd, som tvivlede på, at rygterne talte sandt. Disse talte enkelte velstående gårdmænd med relation til den møller og gårdmand, som Hans Stange havde arbejdet sammen med, da han

drev øde jord inde på Falster. Disse skeptikere var dog på mange måder isolerede, ikke mindst fordi det i stigende grad var godset og ikke mere velstående slægtninge, der fungerede som garant for dårligere stillede bønder. De havde i hvert fald ikke noget held med at overbevise andre, og deres udsagn viser, at de ikke turde tage skridtet fuldt ud ved at erklære, at Hans Stange havde et ærligt rygte. Det ville have afstedkommet en åben konflikt med skipperen og resten af bondesamfundet. Deres skepsis viser dog, at fogeden ikke nødvendigvis var helt isoleret. Heller ikke i de sidste år.

Bøndernes vidneudsagn om Hans Stange – anklagerne

Hvor jeg i forrige afsnit behandlede de gruppedannelser på Hasselø, som kan iagttages ud fra rygtedannelsen og vidneudsagnene herom, er det i dette afsnit de få, men vigtige anklager, som gav anledning til mistanken og rygtedannelsen, der er i fokus. Det er sigtet at finde ud af, på hvilken måde Hans Stange adskilte sig fra fællesskabet, og hvilken sammenhæng der var mellem denne adskillelse og hans fogedhverv.

Imidlertid kan man ikke bare uden videre bruge anklagerne, som om der var tale om en almindelig retstvist mellem to bønder. Der var samtidig tale om situationer, hvor vidnerne efterfølgende mente, at de var blevet udsat for trolddom. Vidnet var ikke ene om den opfattelse, idet det særlige ved anklagerne i trolddomssagerne er, at de afspejler mere kollektive forestillinger i landsbyen, ellers var